

ARKEOLOGISK REGISTRERING UNDER VANN
SJØLEDNING ÅROS - NY-HELLESUND, SØGNE KOMMUNE

RAPPORT

ELLING UTVIK WAMMER

Forside: Motiv fra Olavssundet og Ny-Hellesund. Maleri av John William Edy (1760-1820), "View of Crystal Rocks", ca. 1800 (Wikimedia Commons). Innfelt: Diverse kulturminner/dokumentasjon fra feltundersøkelsen i 2017 (NMM)

Forfatter: Elling Utvik Wammer

Der hvor rettigheter til illustrasjoner ikke er spesifisert tilhører dette NMM. Det må ikke kopieres fra denne publikasjonen ut over det som er tillatt etter bestemmelser i lov om opphavsrett.

© Norsk Maritimt Museum 2017
NORSK MARITIMT MUSEUM

BYGDØYNESVEIEN 37

0286 OSLO

TLF: +47 24 11 41 50

E-POST: fellespost@marmuseum.no

<http://www.marmuseum.no>

ORG. NR. 981 518 284

ISSN: 1892-5863

ISBN:

Kommune: Søgne	Fylke: Vest-Agder
Plansaknummer: 2017192	Navn på sak: Åros - Ny-Hellesund
Oppdragsgiver: Ny-Hellesund Avløp SA	Adresse: Monsøya 10, 4644 Søgne
Tidsrom for undersøkelse: Uke 45, 2017	Kartreferanse: UTM 32, WGS 84
NMM funn-nr.: 10180004, 10180005, 10180007, 10100009, 10180010, 10180011, 10180012, 10180017, 10180030, 10180040, 10180056, 10180075, 10180076, 10180077, 10180078, 10180079, 10180080, 10180081, 10180082, 10180083	Askeladden ID -nr.: K23, 135376, 135379, 135399, 135400, 135403, 135410, 135613, 135637, 100484, 135851, 135413, 232347, 232331, 232349, 232355, 232357, 232360, 232361, 232363, 232535, 232536, 232538, 232540
Kulturminnetype: Kml § 14 Skipsvrak, havneområde/kulturlag under vann	Rapportansvar: Elling Utvik Wammer
Prosjektleder: Elling Utvik Wammer	Rapport utført: November - desember 2017
Rapport ved: Elling Utvik Wammer	Kvalitetssikret: Navn/dato Tori Falck og Frode Kvalø, desember 2017

SAMMENDRAG

Ny-Hellesund Avløp SA søkte i juni 2017 om tillatelse til å etablere ny avløpsledning fra Åros til Ny-Hellesund i Søgne kommune. Den planlagte ledningen har en rekke landtak på flere av øyene og holmene rundt Ny-Hellesund. Ut fra det store antallet kjente funn på forhånd og områdets lange sjøfartshistorie anså NMM potensialet for funn av ytterligere kulturminner under vann som høyt. Målsetningen med den marinarkeologiske registreringen var å vurdere om og eventuelt i hvilken grad den omsøkte sjøledningen fra Åros og ut til Ny-Hellesund ville skade eller forringe verdien av kulturminner under vann.

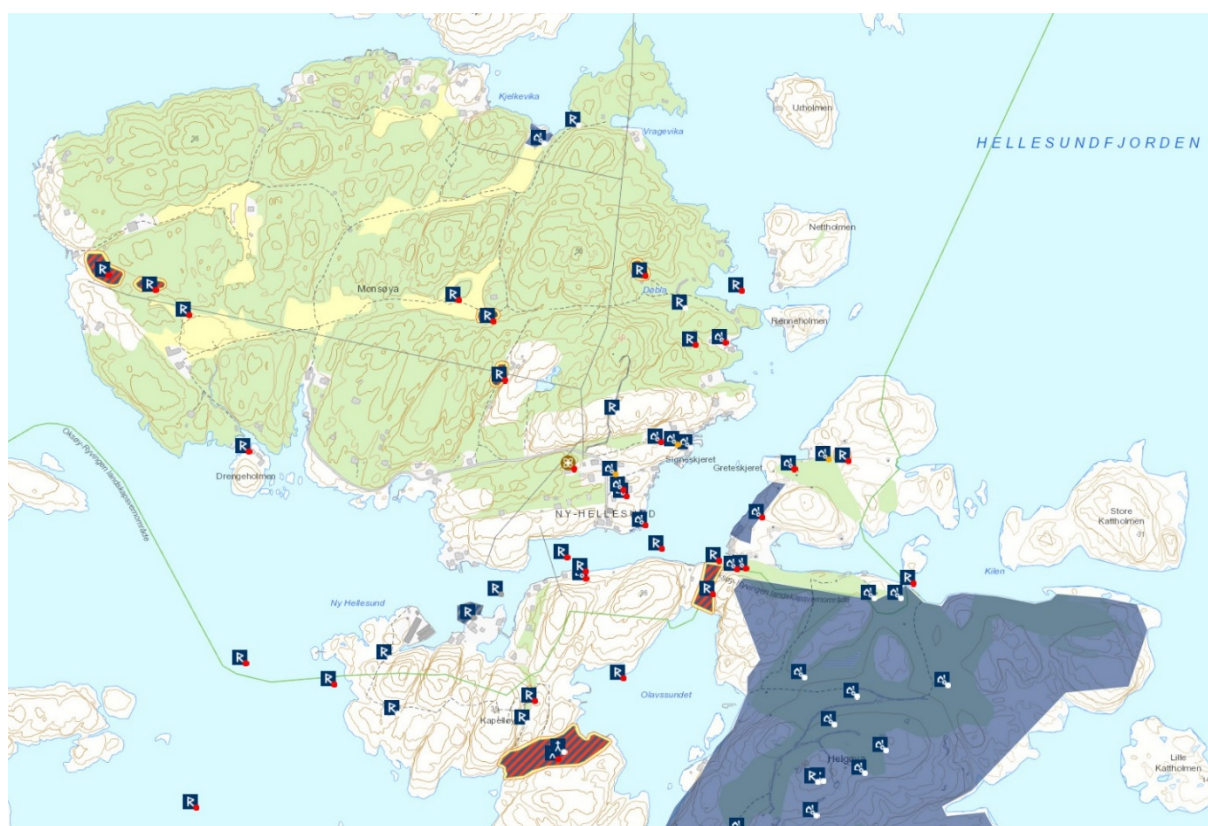
Flere tidligere kjente skipsfunn kontrollregistrert. I tillegg ble sju nye kulturminnelokaliteter registrert i eller tett inntil ledningstraseen. Også forholdet til den marine delen av tradisjonslokaliteten Olavssundet ble avklart. Havneområdet Ny-Hellesund inneholder samlet sett et betydelig antall gjenstander og sjøavsatte kulturlag som inngår i vernet av Ny-Hellesund kulturmiljø. I havneområdet er det imidlertid stor variasjon i tettheten av funn og kulturlaget er ikke sammenhengende. I tillegg er sjøbunnen over store områder hard og preget av moderne forstyrrelser. NMM har derfor kun valgt å opprette et eget Askeladden-ID for de funnrrike havneområdene i Ny-Hellesund. Så lenge disse unngås er det ikke nødvendig å søke dispensasjon fra Kulturminnelovens § 14 2. ledd, 2. punktum for legging av sjøledningen på bunnen. I de øvrige delene av havnebassenget er NMMs vurdering at ledningen ikke vil skade eller skjemme kulturminner i vesentlig grad.

Årets undersøkelser er den første arkeologiske registreringen som gir et totaloverblikk over den marine kulturminnebestanden i uthavna Ny-Hellesund. Undersøkelsen er derfor et viktig bidrag til kunnskapen om havnas kulturhistorie.

Innledning

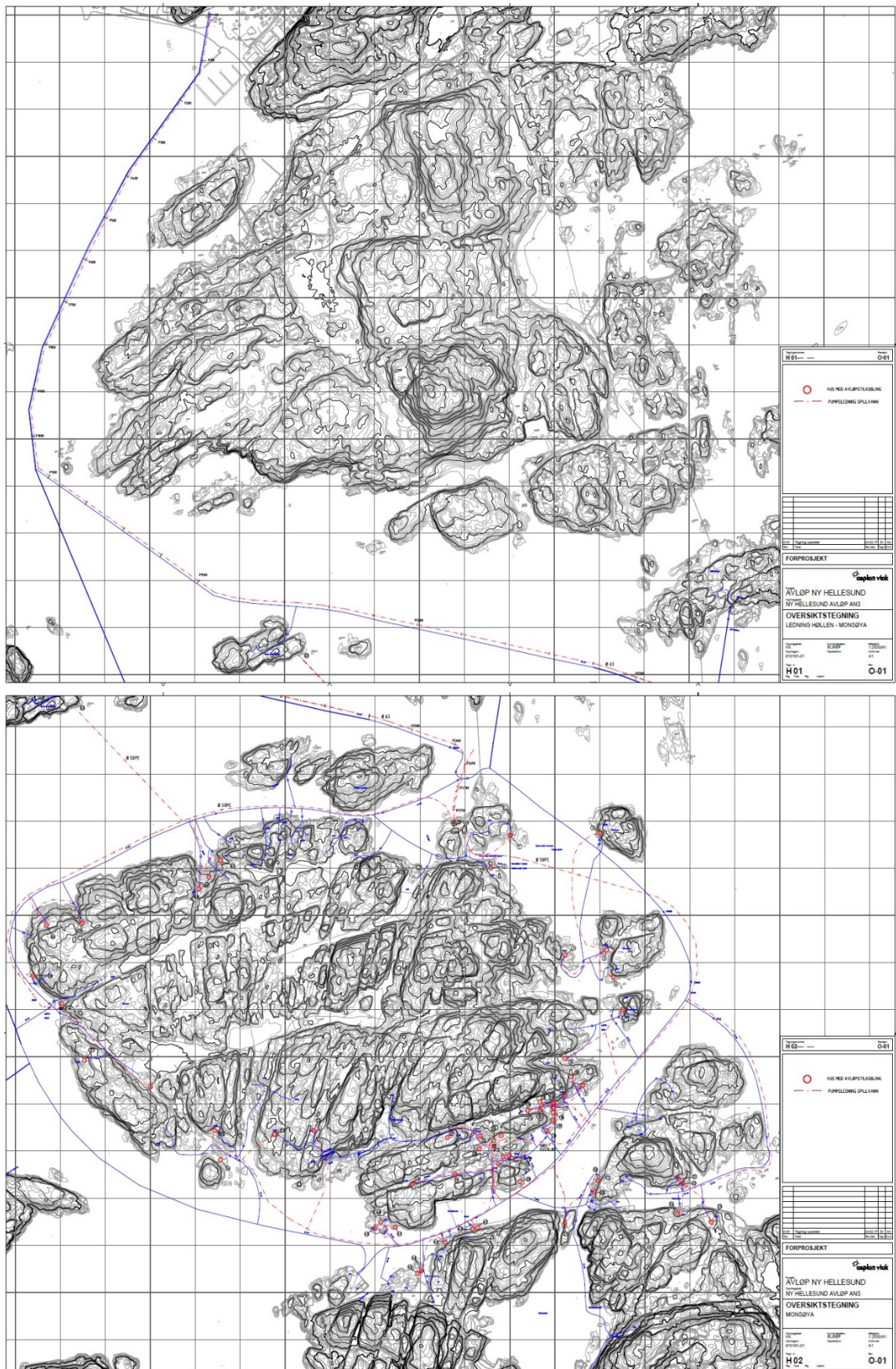
Ny-Hellesund Avløp SA søkte i juni 2017 om tillatelse til å etablere ny avløpsledning fra Åros til Ny-Hellesund i Søgne kommune¹. Den planlagte ledningen har en rekke landtak på flere av øyene og holmene rundt Ny-Hellesund (Figur 2). I den omsøkte traseen var det på forhånd registrert flere kulturminner under vann vernet gjennom Kulturminnelovens § 14 (Figur 1). Det gjelder både skipsvrak og gjenstander (havnefunn). Flere av lokalitetene manglet en presis kartfesting. I tillegg var store deler av sjøledningstraseen ikke systematisk undersøkt marinarkeologisk. Ut fra det store antallet kjente funn og området lange sjøfartshistorie anså NMM potensialet for funn av ytterligere kulturminner under vann som høyt.

I epost datert 18.07. 2017 krevde Norsk Maritimt Museum (NMM) marinarkeologisk registrering i tiltaksområdet i henhold til Kulturminnelovens § 9 (undersøkelsesplikten). I september 2017 anmodet tiltakshaver om budsjett og kontrakt for undersøkelsen, og kontrakten ble signert i 19. oktober 2017. Den marinarkeologiske registreringen ble deretter gjennomført i perioden 06. - 10.11. 2017.

Figur 1. Kart over kjente kulturminner over og under vann rundt Ny-Hellesund for undersøkelsen. Kart: Askeladden, Riksantikvaren.

¹ Søknaden erstatter tidligere søknad om avløpsledning med tilnærmet identisk trasé, men med annen tiltakshaver (NMM ref. 2016036, kommunens ref. 2016/1097).

Figur 2 Kart over planlagt ledningstrase (rød strek) fra landsiden på Åros (øverste kart) og ut til Ny-Hellesund (nederst). Kart vedlagt søknad i juni 2017. Kart: Asplan Viak.

Historisk bakgrunn

Øygruppen Ny-Hellesund, med den kjente historiske uthavnen, ligger i skjærgården utenfor Søgne, på kyststrekningen mellom Lindesnes og Kristiansand (Figur 3). En rekke vitenskapelige og populærvitenskapelige historiske arbeider har vært utført knyttet til uthavns-samfunnet og kulturminnene her (for eksempel Sørensen 1983, Langfeldt 2008). I 2016 ble Ny-Hellesund fredet som kulturmiljø (ID K23)². Formålet med fredningen er å ta vare på en uthavn på Agder-kysten som kilde til kunnskap og opplevelse for dagens og fremtidens generasjoner. Verneområdet omfatter også sjøbunn.

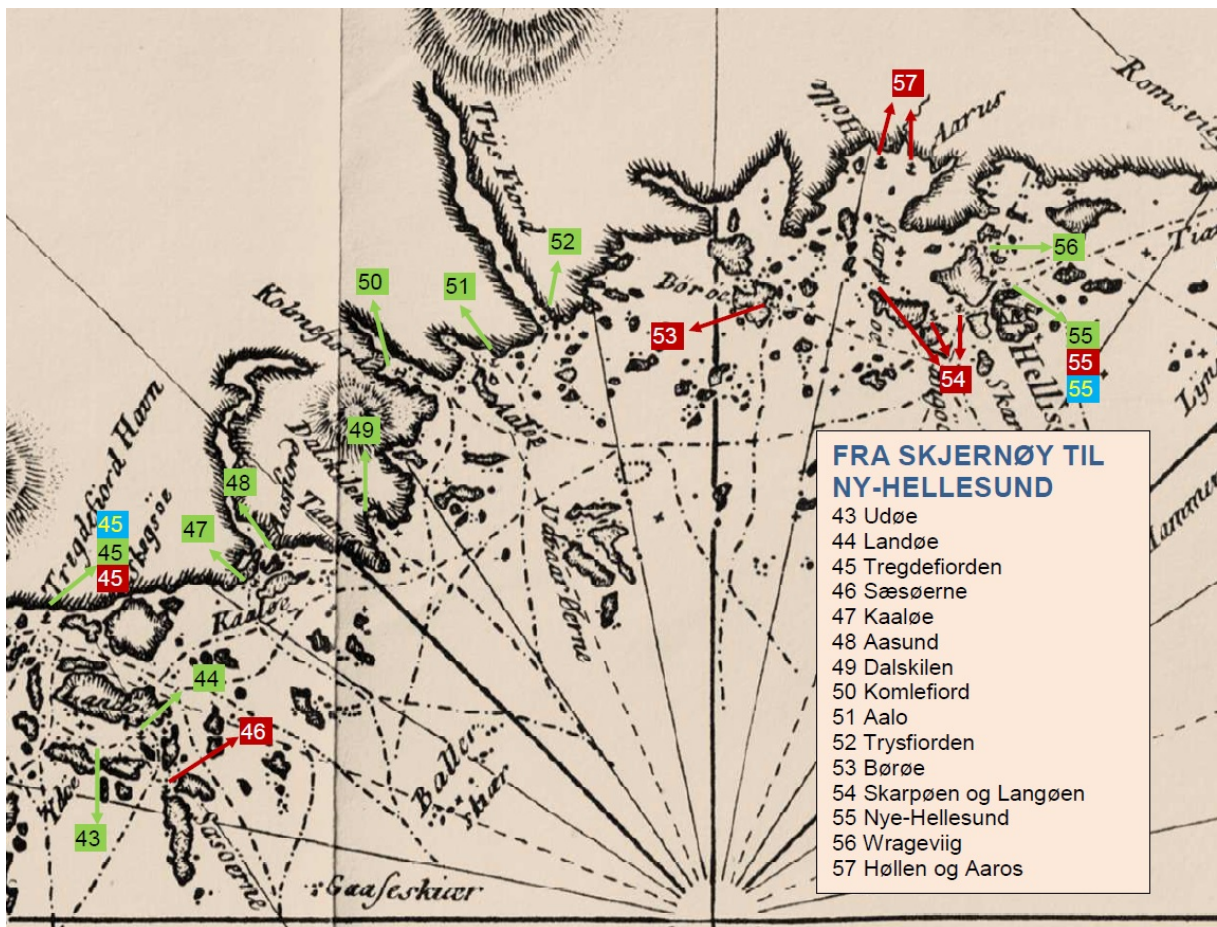
I forbindelse med fredningssaken for Ny-Hellesund forfattet arkeolog Dag Nævestad ved NMM et notat vedrørende marine kulturminner i de foreslåtte verneområdet. Noen utdrag av dette notatet kan tjene som bakgrunn for årets registreringer:

De første kartene og seilingsbeskrivelsene, viser at Ny Hellesund har lange tradisjoner som uthavn. Av de eldste funnene ved Ny Hellesund finner vi «Ny-Hellesund vraket» i vester innseiling. Fartøyet er datert til 2. halvdel av 1400-tallet. (...) I klostet ved fyrlykta ble det funnet tilsvarende last av kalksteinsbeller og sarkofaglokk- men ingen rester av treverk. Det er mulig at kalksteinen her kan tilhøre Ny-Hellesundvraket; eller et følgeskip. Det kan selvfølgelig også være en helt separate hendelser. (...) Det kan altså konstateres at det er trafikk her i middelalder. Et annet trekk ved havna er at det er mulig å skjule seg i den, og ha anseilingsmuligheter på flere vindretninger. Begge deler er viktig, både for fredelige handelsreisende, og sjørøvere langs kysten, noe den perioden vi snakker om her var preget av. (...) Det er ofte mulig å lese havnas historie i funn av det materiale som ble kastet eller mistet over bord fra fartøyene, og også det som ble kastet fra land. (Nævestad 2009).

Havnas viktighet i historisk tid går bl.a. tydelig fram i verneforskriftens § 2:

Som uthavn var Ny-Hellesund en viktig forsyningshavn, stoppested og nødhavn for den nasjonale og internasjonale seilskipsflåten i handelsfart mellom Nord- og Østersjøområdene på 1600-, 1700- og 1800-tallet, og med losmannskap fra 1721 og fast tollstasjon fra 1795, var den også en av landets viktigste havner for eksport av levende hummer frem til midten av 1800-tallet.

² Jf. Forskrift om fredning av Ny-Hellesund kulturmiljø, Søgne kommune, Vest-Agder fylke. Fastsatt ved kongelig resolusjon 21. oktober 2016 med hjemmel i lov 9. juni 1978 nr. 50 om kulturminner § 20. Fremmet av Klima- og miljødepartementet.

Figur 3 Utsnitt fra Paul Löwenørns sjøkart nr. 5 over den norske kyst fra ca. 1800, hvor man kan se ankringsplassene i og rundt Ny-Hellesund anmerket (nr. 54-56), samt de viktigste seilingsrutene i området. Gjengitt fra Sørensen (2011:35).

Kjente marine kulturminner og tidligere undersøkelser

Noen av skipsvrakene i Ny-Hellesund er tidligere blitt dokumentert av NMM (tidligere Norsk Sjøfartsmuseum, NSM). Av funn i umiddelbar nærhet til traseen dreier seg om NMM funnr. 10180004 (undersøkt i 1966) og funnr. 10180005 (undersøkt i 1970). NSM hadde høy også dykkeaktivitet i Ny-Hellesund-området i 1986, da middelaldervraket ved Langøy ble utgravd (NSM Årbok 1986:13). Samme år ble også en kalksteinslast fra middelalderen på NV-spissen av Kapelløya lokalisert. I 1994 fant museet et skipsvrak ved Kapelløya i det vestre innløpet til sundet (NMM funnr. 10180030). Omstendighetene rundt dette funnet er uklare, og det ser ut til å ha vært i forbindelse med et privat søksdykk.

Når det gjelder gjenstandsmateriale og kulturlag i havneområdene hadde museet før årets registrering begrenset kunnskap. Sportsdykkere rapporterte for få år siden til museet om lite gjenstandsmateriale i sundet³. Det finnes imidlertid enkelte eldre funnmeldinger av gjenstander i Ny-Hellesund (bl.a. NMM funnr. 10180011, en krukke funnet i 1985). I tillegg har NMMs egne undersøkelser vist et betydelig omfang av slike funn. Under den såkalte «Abelona-ekspedisjonen» i 1970 ble det for eksempel foretatt en liten undersøkelse foran brygga til det gamle vertshuset;

³ Epost fra Søgne dykkerklubb til NMM, 27. februar 2014.

her ble det tatt opp en krittpipe, en kopp med trykkfajanse-dekor, en porselensfigur og en fruktkniv av messing, alt vesentlig 1800-talls materiale, som lå løst på bunnen og ble funnet uten graving (NMM funnr 10180007). I 1979 foretok museet en total innsamling av synlig gjenstandsmateriale på sjøbunnen innenfor et avgrenset område på nordsiden av Olavssundet (NMM funnr. 10180056, jf. NSM Årsberetning 1979:12).

I forvaltningsammenheng er det kun utført én registrering i Ny-Hellesund. Saken (NMM plansak 2008317) gjaldt miljømudring i et begrenset område utenfor Verftet. Dette tiltaksområdet sammenfaller ikke med den planlagte ledningstraseen. Feltarbeidet ble gjennomført i 2010, men det ble den gang ikke gjort funn av vernede skipsfunn i konflikt med tiltaket (Johannesen 2010).

Det har altså aldri tidligere vært foretatt en helhetlig kartlegging av marine kulturminner i Ny-Hellesund. Den kjente kunnskapen om kulturminnene under vann var på forhånd basert på innrapporterte funn fra sportsdykkere, samt den samlede kunnskapen fra en rekke enkeltundersøkelser utført av NMM i den perioden hvor museet har hatt forvaltningsansvar for skipsfunn. En oversikt over kulturminnene i nærheten av tiltaket framgår av tabellen under.

Tabell 1 Oversikt over kjente marine kulturminner i nærheten av omsøkt ledningstrasé rundt Ny-Hellesund for feltundersøkelsen i 2017, samt forhåndsvurdering av konfliktpotensial.

NMM funnr.	Askeladden id.	Kort kunnskapsstatus	Konfliktpotensial for registrering
10180004	135376	Skipsvrak, vernet kml. § 14. Ett av to mulige skip: «Lydia» (1830-) eller «Maria Berner». Sistnevnte skal som utrangert frakteskute ha ligget på stedet som brygge fra 1923-1939.	Usikker, ikke nøyaktig avgrenset.
10180005	135379	Skipsvrak, vernet kml § 14. «Vestälinden», sunket i 1888. Intakt bunnseksjon, dokumentert av NSM i 1970.	Usikker, ikke nøyaktig avgrenset.
10180007	135399	Havnemateriale, vernet kml § 14. Funn av 5 gjenstander på sjøbunnen utenfor vertshuset/gjestgiveriet i 1970. Sportsdykkere rapporterte i 2014 om lite funn samme sted.	Trasé krysser området. Usikker funnmengde.
10100009	135400	Rapportert funn av samling 16-1700-talls mursteiner fra sportsdykkere 1983, som søkte etter seilskuta «Pelikanen», som forliste i 1697. Aldri gjenfunnet.	Usikker, posisjon ukjent.
10180010	135403	Skipsvrak, vernet kml. § 14. Bunnseksjon av skip, 90 fot langt, i samme område som 10180004.	Nært traseen, men svært usikker posisjon.
10180011	135410	Funnsted. Krukke tatt opp og levert til museet i 1985. Datering eldre enn 100 år.	Ikke konflikt.

10180012	135613	Skipsvrak, vernet kml. § 14. Skrog med gjenstander, datert ca. 1750. Antakelig samme vrak som framgår av maleri fra ca. 1800 av W. Edy.	Mer enn 50m fra trasé. Godt posisjonert.
10180017	135637	Funnsted. Gul teglstein, «lysestake» og flaske. Kan være rester av et forlis.	Mer enn 100m fra trasé. Antakelig utenfor fare.
10180030	100484	Skipsvrak, vernet kml. § 14. Rester av kraftig kravellbygget treskip, antatt datering ca. 1700. Funnet av NSM og sportsdykker i 1994, ikke gjenfunnet av NMM i 2010.	Mer enn 50m fra trasé. Godt posisjonert.
10180040	135851	Skipsvrak, vernet kml § 14. Spantetopper som stikker opp fra mudderbunn, og mye hud og garnering. Innrapportert av sportsdykkere i 2000.	Usikker, ikke nøyaktig avgrenset.
10180056	135413	Havnemateriale, vernet kml § 14. Ca. 180 løsfunn tatt opp fra bunnen av NSM i 1979. 1600-tall og framover.	Trasé krysser området. Usikker funnmengde.
10180075	232347	Skipsvrak, vernet kml § 14. Sammenhengende trekonstruksjon, antatt vrak av eldre dato, rapportert av sportsdykkere i 2017.	Mer enn 50m fra trasé. Godt posisjonert.
Unummerert	-	«Klinket skipsrekke» nord for Monsøya. Mulig skipsvrak innrapportert av sportsdykkere i 2014.	Usikker, posisjon ukjent.

Mål og metode

Målsetningen med den marinarkeologiske registreringen var å vurdere om og eventuelt i hvilken grad den omsøkte sjøledningen fra Åros og ut til Ny-Hellesund ville skade eller forringe verdien av kulturminner under vann. Hovedprioriteringen for undersøkelsen kan deles i følgende arbeidsoppgaver:

- Gjenfinne og avgrense kjente marine kulturminner, vernet gjennom kml. § 14, som ble vurdert som i fare, ut fra kunnskapen på forhånd. Dette dreide seg om seks skipsvrak og to forekomster av havnemateriale/kulturlag (jf. Tabell 1).
- Kartlegge ledningstraseen for nye skipsfunn og havnemateriale/kulturlag vernet gjennom kml § 14.
- Spesielt vurdere funnmengde og skadepotensial for havnemateriale/kulturlag og andre kulturminner på sjøbunnen innenfor fredningsgrensen til Ny-Hellesund kulturmiljø (ID K23).

Feltundersøkelsen ble gjennomført av arkeologene Frode Kvalø, Pål Nymoen og Elling Utvik Wammer fra NMM. Som utgangspunkt for registreringen ble det brukt et trasékart overlevert fra tiltakshaver i møte den 06.10. 2017 (første feltdag). Det var foretatt noen mindre justeringer på dette kartet i forhold til opprinnelig ledningstrasé (jf. Figur 2). Ettersom lokalisering for noen av landtakene ikke var avklart ble det avtalt at museet skulle registrere med hensyn til mulige alternativer inne i sundet.

Bruk av sidesøkende sonar

Undersøkelsen innledet med at hele ledningstraseen ble kartlagt ved bruk av sidesøkende sonar. Vi brukte sonar av typen *Deepvision Deepeye 680 KHz towfish*. Sonaren kartlegger mikrotopografi og styrken på refleksjonene. Den er ikke bunnpenetrerende. Kartlagte områder med sonar framgår av vedlegg 1. Sonaren er følsom for bølger, som ofte vil skape sonogrammer med dårlig lesbarhet. Under feltundersøkelsen blåste det tidvis kraftig sørlig vind, og i de mest eksponerte områdene oppnådde vi derfor ikke gode data. Sonarkjøringen ga imidlertid en tilfredsstillende kartlegging av store deler av traseen.

Dykkeundersøkelser

Figur 4. Arbeidsbilde fra søksdykking på nordsiden av Monsøya. Bildet er tatt fra overflaten. Foto: Frode Kvalø, NMM.

Neste fase bestod av en dykkeundersøkelse med visuell registrering og sonding med jordbor på utvalgte steder. Det ble gjennomført til sammen 18 dykk, fra 0 til 30m vanndybde. Sikten i vannet var mellom 5 og 10m, men på grunn av at feltarbeidet ble gjennomført så sent på året var lysmengden begrenset selv midt på dagen. Det ble derfor anvendt lykt under den dypere

dykkingen (Figur 4). Søksdykk ble delvis utført ved at dykker ble slept etter dykkerfartøyet på linjer i og rundt ledningstraseen.

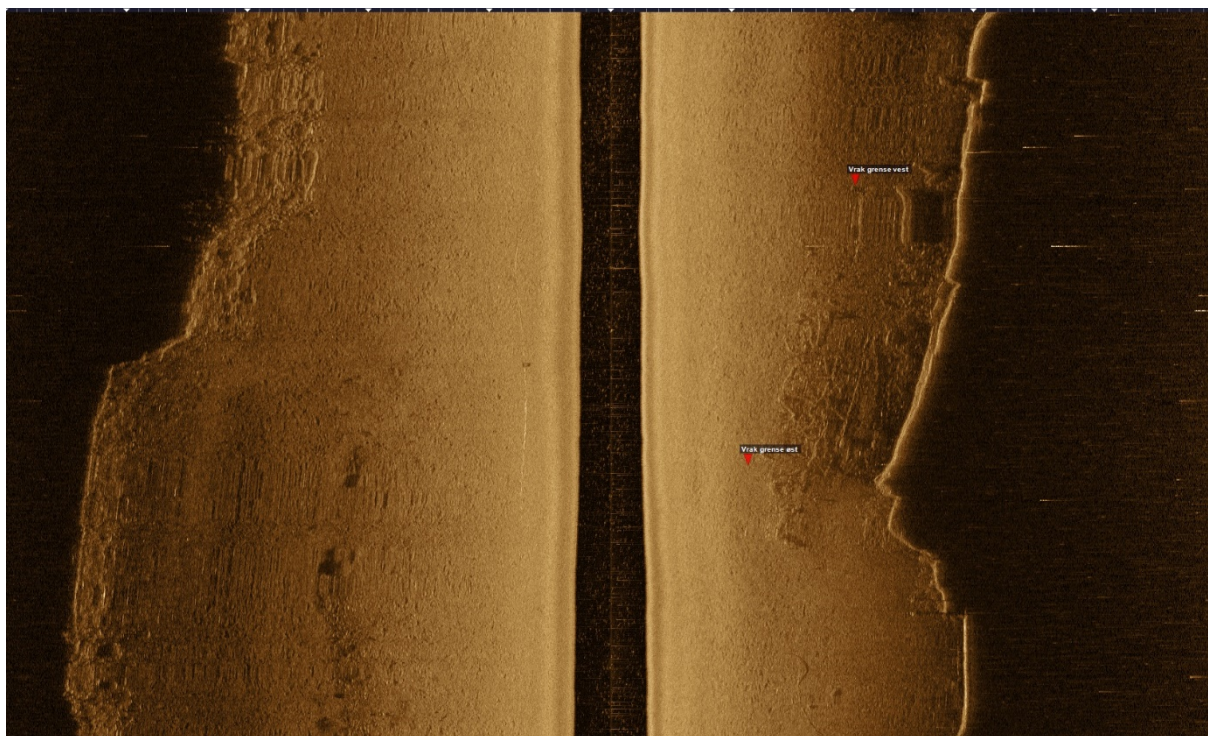
Fotografering under vann ble gjort med museets *GoPro Hero5* og *Nikon D7200*.

Posisjonering av kulturminner og etterarbeid

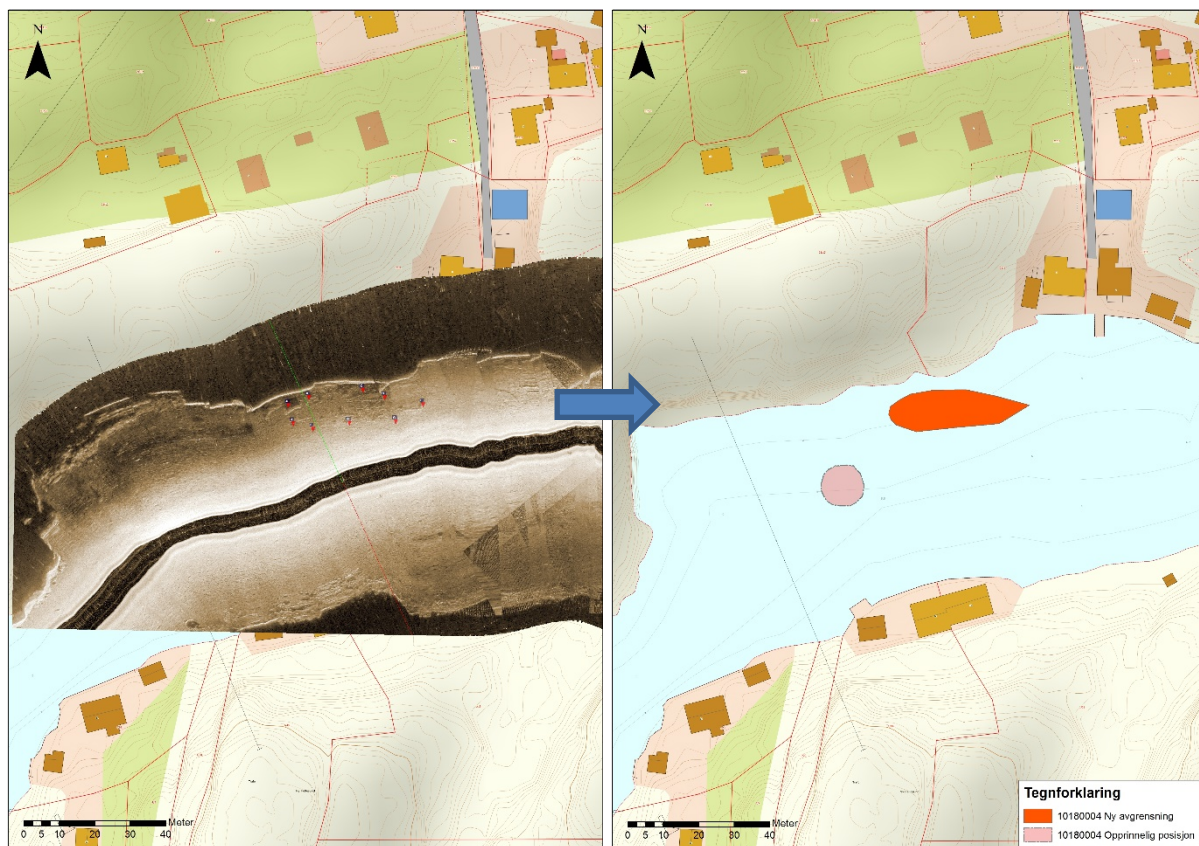
Posisjonering av kulturminner ble gjort fra båt over dykkerens bobler med håndholdt GPS eller fra dykkerfartøyets innebygde GPS og kartplotter. I tillegg til usikkerhetsmarginen i GPS-mottakerne på ca. 3m bør det beregnes ca. 2m for den øvrige usikkerheten knyttet til metoden. Under etterarbeidet er alle posisjoner lagt inn i ArcGIS, og det er blitt opprettet nye polygoner for lokalitetene til Askeladden. Sonarkartleggingen ble også i ett tilfelle brukt til lokalitetsavgrensning. Skipsvraket med NMM funnr. 10180004/Askeladden id. 135376 (Figur 5) kunne observeres på sonogram (Figur 6). Avgrensning av dette funnet er i ettertid blitt gjort basert på dette (Figur 7).

Figur 5 UV-foto av skipsvraket NMM funnr. 10180004. Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

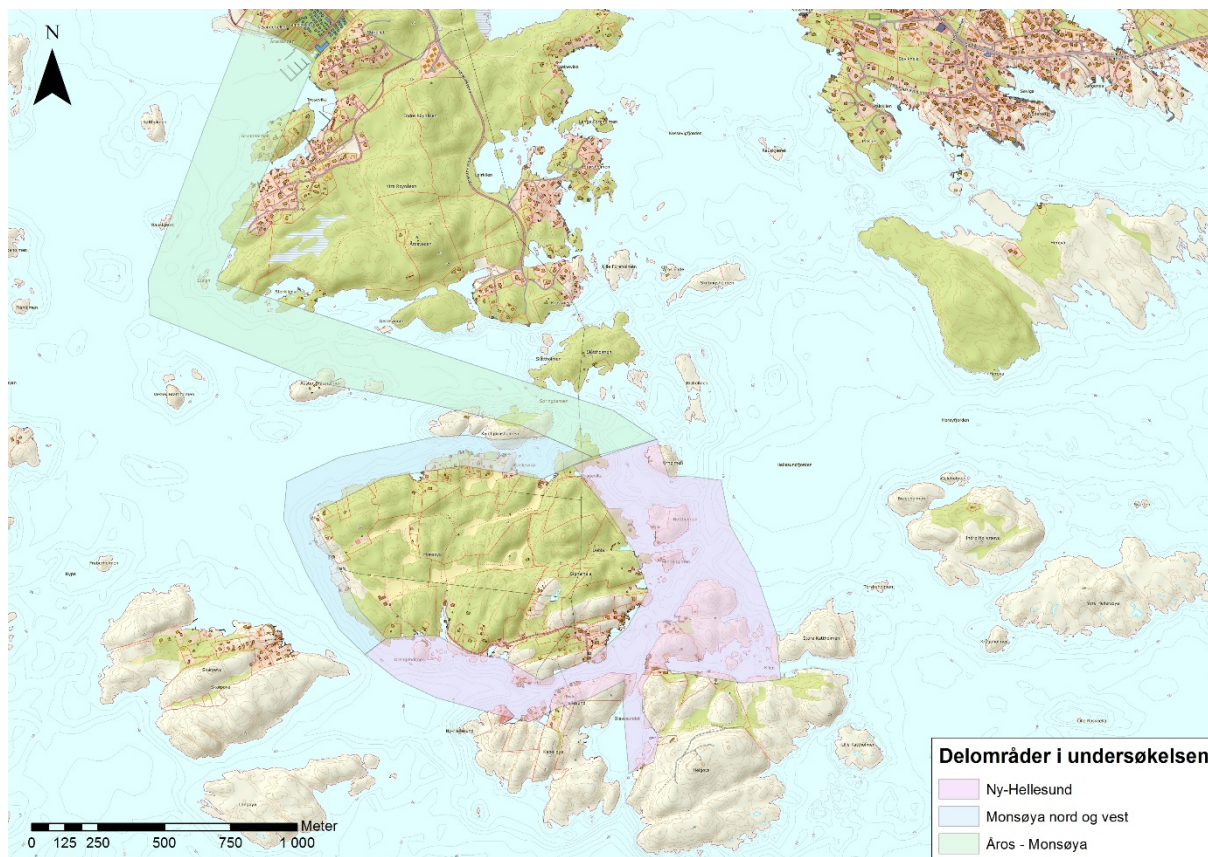
Figur 6 Sonogram fra Ny-Hellesund som viser området hvor skipsvraket NMM funnr. 10180004 ble lokalisert. Vraket, som er svart nedbrutt, ligger på sandbunn ved foten av fjell til høyre i dette utsnittet. (Dette sonogrammet er ikke geografisk orientert.)

Figur 7 Metode for kartfesting av vrak-lokalitet NMM funnr. 10180004: Fra sonogram med markører (til venstre) til polygon for eksport til Askeladden. Rosa sirkel på høyre kart viser kulturminnets avgrensning i Askeladden for kontrollregistreringen i 2017. Kart: Elling Utvik Wammer, NMM.

Resultater

Resultatene presenteres i rapporten under tre ulike delområder (Figur 8). Hovedprioritet ble lagt på delområdet Ny-Hellesund, siden dette var området med høyest potensial og største kjente kulturminnebestand på forhånd.

Figur 8 Kart over delområdene slik de presenteres i rapporten. Kart: Elling Utvik Wammer, NMM.

Delområde Åros-Monsøya

Fra landtaket inne ved Åros og ut til Monsøya (den nordligste av øyene rundt Ny-Hellesund) var det ikke kjente marine kulturminner fra før, og det ble heller ikke gjort nye funn. Denne delen av traseen ble kun undersøkt med sonar. Fra Åros er det relativt bratte berg ved land ned til store flater med sandbunn hvor ledningen er planlagt. Det meste av denne strekningen gjelder områder dypere enn 30m. Det ble ikke observert indikasjoner på viktige havner eller lignende på denne strekningen.

Et innmeldt funn av mulig skipsvrak på nordsiden av Monsøya (jf. Tabell 1) ble ikke gjenfunnet. Sportsdykkerne som meldte inn funnet i 2014 besøkte feltmannskapet underveis og opplyste om at det dreide seg om et 2m langt stykke jern/stål med klinknagler. NMMs vurdering er at denne funnmeldingen ikke virket som en utsatt lokalitet i forbindelse med ledningstraseen, og videre søksdykking i dette området ble derfor nedprioritert.

Delområde Monsøya nord og vest

Denne delen av traseen ble hovedsakelig undersøkt med sonar, men det ble også dykket i vika på sørsiden av Kvidbjørnsholmen. Vestsiden av Monsøya vender mot Skarpøya, som har vært en viktig historisk ankringsplass, med en rekke kjente funn under vann (Wammer 2017). Potensialet ble derfor i utgangspunktet ansett som høyt her. Rundt Monsøya er det imidlertid også relativt bratte berg ved land ned til dyptliggende sandflater og berg hvor ledningen er planlagt. Langs Monsøyas nord- og vestsida ble det ikke gjort nye funn av marine kulturminner.

Delområde Ny-Hellesund – konfliktvurdering med kjente marine kulturminner

I forbindelse med feltundersøkelsen ble sju kjente lokaliteter i Ny-Hellesund registrert med mål om å skaffe et grunnlag for å vurdere konfliktgrad i forhold til tiltaket. Tabell 2 viser resultatene fra dette arbeidet, og de undersøkte lokalitetene framgår av kartet nedenfor (Figur 9).

En viktig forutsetning for våre vurderinger av konfliktgrad er at vannledningen kun skal legges på bunnen, ikke graves eller spyles ned. Graving er svært destruktiv sammenlignet med slik nedsenkning. NMM har imidlertid også erfaring med at vannledninger som legges på sjøbunnen vil kunne skade et kulturminne eller kulturlag på sikt, ved at de gnager og sliter på underlaget. Lokale strømforhold og bunnens fasthet avgjør hvor mye skade som påføres. I store deler av ledningstraseen var det relativt hard skjellsandbunn, og vi kunne observere hvordan eksisterende ledninger lå på bunnen uten å gjøre nevneverdig skade.

En annen potensielt negativ virkning av sjøledninger er at de kan tildekke eller skjemme marine kulturminner. I store deler av den planlagte traseen i Ny-Hellesund er én eller flere eksisterende ledninger og rør (Jf. Figur 2, blå farge). Også en hel rekke moringer ligger på bunnen i dag. Undervannslandskapet i Ny-Hellesund er således ikke uberørt fra før, noe som gjør at en ledningstrasé gjennom sundet får begrenset negativ effekt.

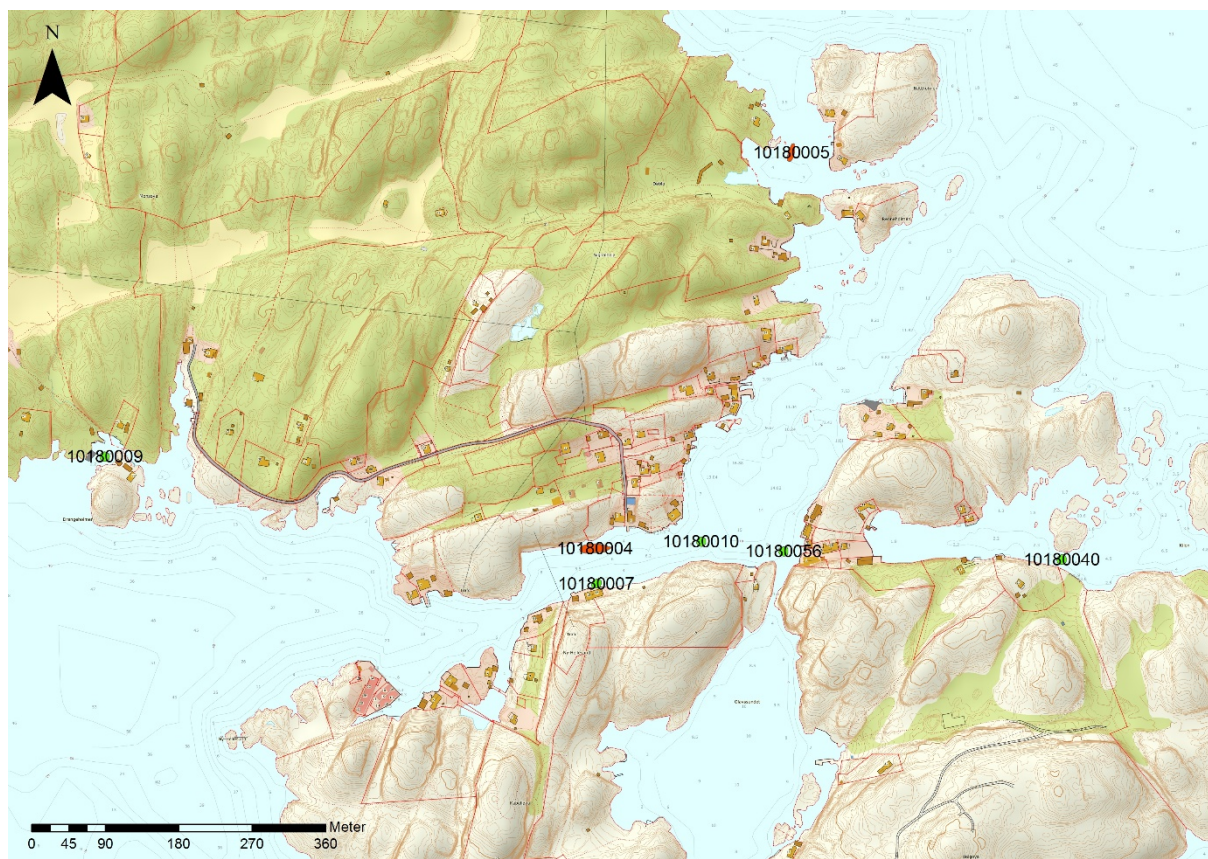
Etter at en nøyaktig innmåling av kjente kulturminner er blitt foretatt i 2017 er det NMMs vurdering at ingen av de kjente kulturminnene står i fare for å bli skadet eller få vesentlig forringet verdi som følge av den forelagte traseen.

Tabell 2 Oversikt over utførte undersøkelser og observasjoner knyttet til kjente marine kulturminner i nærheten av omsøkt ledningstrasé rundt Ny-Hellesund (Jf. Figur 9). Kolonne til høyre viser vurdering av konfliktpotensial i forhold til ledningstrasé på kart datert 30.10. 2017 (Holbæk Anlegg AS).

NMM funnr.	Askeladden id.	Utført registrering og dokumentasjon 2017. Observasjoner m.m.	Konfliktpotensial etter registrering
10180004	135376	Skipsvrak gjenfunnet med sonar og verifisert med dykking. Avgrensning ut fra sonogram.	Ikke konflikt.
10180005	135379	Skipsvrak gjenfunnet med dykking. Posisjon for- og akter tatt med GPS, flate beregnet ut fra plantegning NSM 1970.	Ikke konflikt.

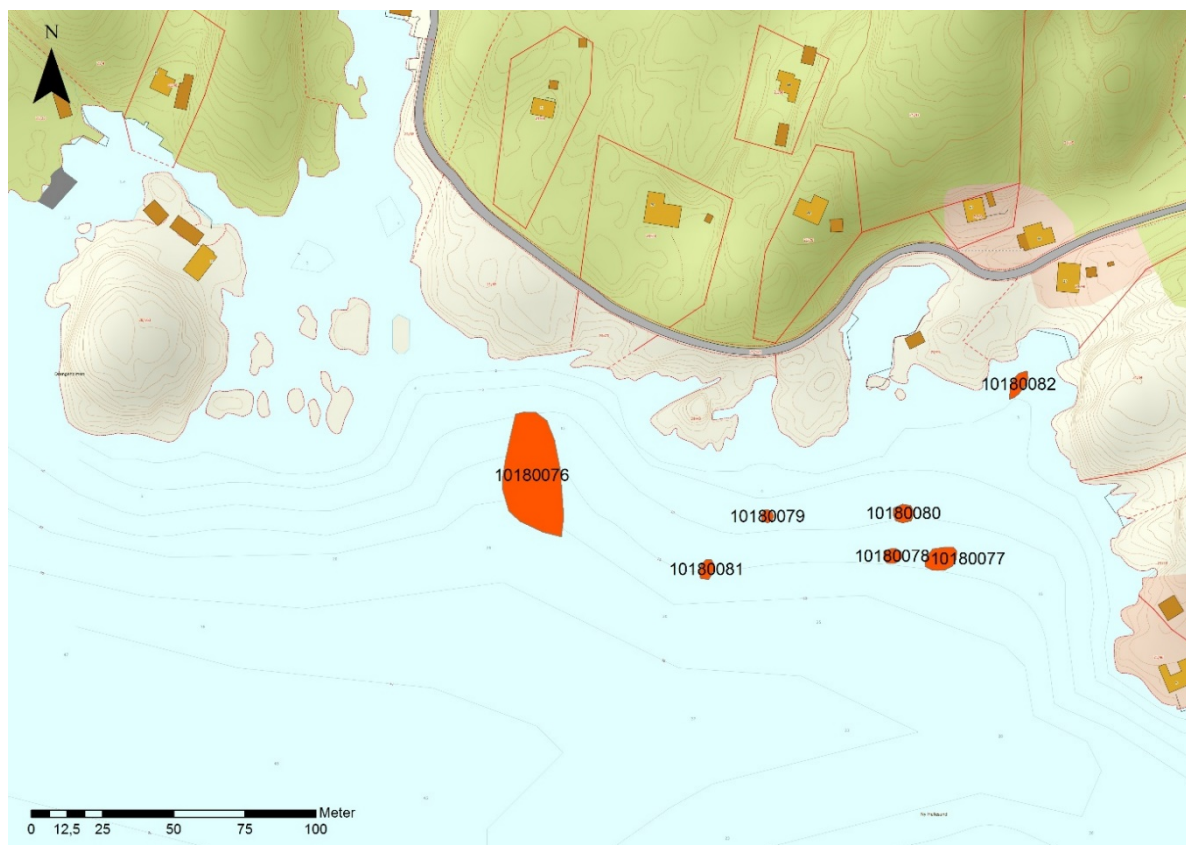
10180007	135399	Havnemateriale, vernet kml § 14. Slepesøk langs fot av skråning ved gjestgiveriet. Skråningen består av fyllmasser og en del moderne skrot. Hard bunn i området og en god del eldre gjenstander. Mye av dette kan være kastet fra land.	Trasé krysser området. Begrenset skadepotensial på grunn av eksisterende utfylling. Lokalitet erstattes av 10180085.
10180009	135400	På posisjon angitt i Askeladden ble det kun observert spredte flintknoller. Søksdykking i bukt på vestsiden av Drengelholmen ned til 30m ga ingen funn.	Posisjon i Askeladden antas å være feil. Se funn 10180076 under kapittel for nye funn.
10180010	135403	Søk på funnstedet registrert i Askeladden ga ingen funn av skipsvrak. Kun skjellsandbunn i midtre deler av sundet.	Posisjon i Askeladden antas å være feil. Antas å være samme lokalitet som 10180004.
10180040	135851	Skipsvrak ikke gjenfunnet. I sundet er det skjellsandbunn, på begge sider mudder. Noe løst treverk, kan være båtdeler, observert på vestsiden av sundet. Hverken eldre gjenstandsmateriale eller havneindikasjoner registrert i området.	Posisjon antas å være unøyaktig. Ingen funn i ledningstrasé.
10180056	135413	Havnemateriale vernet kml § 14. Ved det nordre utløpet av Olavssundet hard bunn og lite eldre funn. Søk langs skråning nord for dette: Fast sjøbunn, en del stein. Flere funn, bl.a. betydelig tetthet av kritt-piper. Mye av dette kan være kastet fra land.	Trasé krysser området. Begrenset skadepotensial på grunn av faste bunnmasser. Lokalitet erstattes av 10180086.

Figur 9 Kart over tidligere kjente marine kulturminner i nærheten av omsøkt ledningstrasé som ble undersøkt. Røde lokaliteter viser kulturminner som må unngås, mens grønne lokaliteter har lavt potensial for konflikt (jf. Tabell 2). Kart: Elling Utvik Wammer, NMM.

Delområde Ny-Hellesund - Nye skipsfunn og havnemateriale/kulturlag

I forbindelse med søk i den skisserte ledningstraseen ble det oppdaget flere marine kulturminner som tidligere ikke var kjent for NMM. På vestsiden av Ny-Hellesund gjelder det ett skipsvrak og seks ballastrøyer (Figur 10). På østsiden av Monsøya ble det gjort funn av gjenstandsmateriale som viser at dette har vært en eldre ankringsplass (Figur 11). Funnene har blitt lagt inn i NMMs funnregister og Askeladden. Følgende gjennomgang oppsummerer den innsamlede kunnskapen.

Figur 10 Kart over nyregistrerte kulturminner på vestsiden av Monsøya, Ny-Hellesund. Nummereringen refererer til NMMs funn-register. Kart: Elling Utvik Wammer, NMM.

Figur 11 Kart over et nyregistrert kulturminne på østsiden av Monsøya, Ny-Hellesund (NMM funnr. 10180083). Nummereringen refererer til NMMs funn-register. Kart: Elling Utvik Wammer, NMM.

Skipsvrak, NMM funnr. 10180076, Askeladden id. 232331

På en skjellsand-dekket hylle i undervanns-terrenget, på østsiden av Drengelholmen, ble det først observert en ansamling av 10-20 gule teglstein, av såkalt «Flensburg-type» (Figur 12). Funnet ble gjort på 15-16m dybde, og flaten var skrånende inn mot berget, som fra ca. 12m gikk bratt opp til overflaten. Ved børsting i sanden under og rundt teglsteinene kom det fram flatt-liggende treverk, antakelig garnering/hudbord til et skip. Ca. 4-5m nord for dette ble det børstet frem ytterligere treverk, her i form av bunnstokker/spant samt hud og garnering på hver side (Figur 13). Ved sonding med jordbor kunne det konstateres at skrogflaket hadde en utstrekning på minst 15m lengde. Vraket så ut til å ligge orientert litt på skrå inn mot land, det vil si lengderetning ca. N-S.

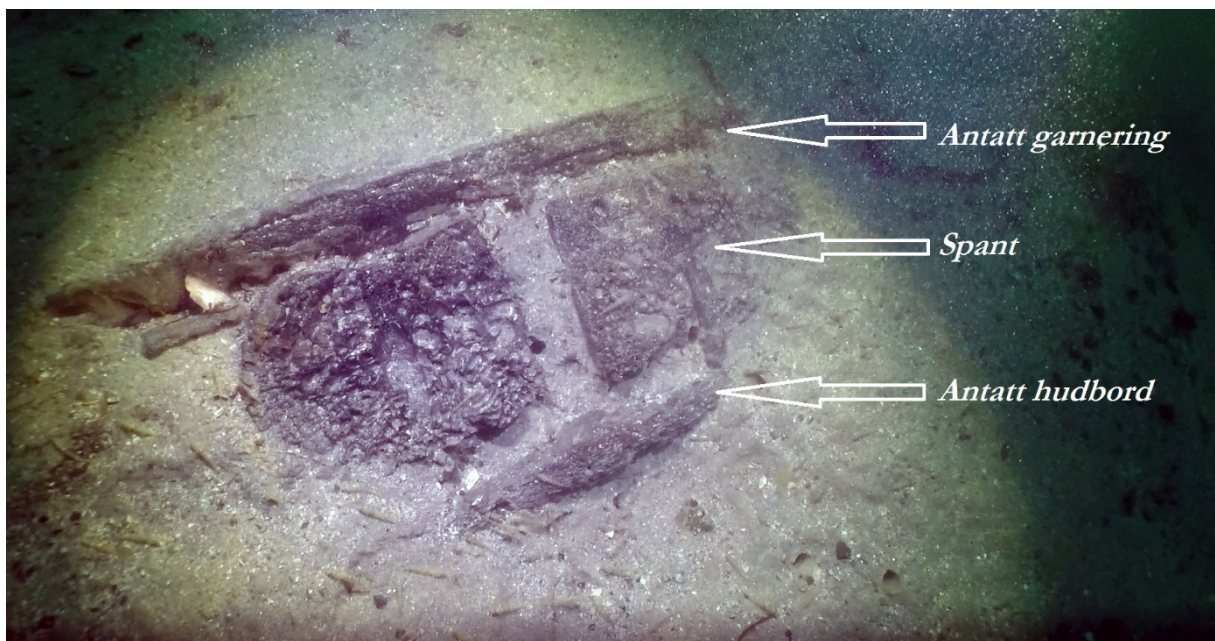
I tillegg til gul tegl ble det observert flere røde takstein med asynkron form, også kalt vingetegl. Løse teglstein og takstein ble observert spredt i relativt små mengder i et større område fra foten av berget og ned til 30m dybde, men de har sannsynligvis sammenheng med vraket. Gul tegl av Flensburg-type var relativt vanlig produsert i Nord-Europa fra 1500-tallet fram til ca. 1800. Rød vingetegl har vært vanlig fra middelalderens slutt til i dag. Det var noe moderne skrot (flasker o.l.) i området, men i begrenset mengde.

Det har lenge vært kjent at den svenske tremasteren *Pelikanen* gikk ned ved Drengelholmen i 1697, men vraket har aldri tidligere blitt lokalisert med sikkerhet. NMM funnr. 10180009 (ansamling av gule teglstein det også) har blitt satt i mulig sammenheng med *Pelikanen*, men posisjonen har vist seg å være svært usikker. Skipets forlisberetning og bergingsaksjon gjengis av Jan G. Langfeldt i hans bok om *Skipsforlis og –havarier gjennom 500 år i Søgne skjærgård* (2015:35-36): *Pelikanen* skal etter kollisjon med en engelsk brigg i leia ved Ny-Hellesund ha gått på land ved Drengelholmen, og sunket nesten fullstendig inntil land. Det meste av lasten ble trolig berget, og det skal ha blitt hentet opp deler av lasten så dypt som fra 18, 20 og 24 favners dyp.

Selv om det ikke kan bevises uten nærmere undersøkelser, peker både funnstedets lokalisering og det observerte gjenstandsmaterialet mot at vraket som ble registrert er restene av *Pelikanen*. Langfeldts (2015) grundige gjennomgang av skipsforlis- og havarier i Søgne-skjærgården nevner ingen andre skipsforlis ved Drengelholmen. I et område som Ny-Hellesund, med så godt dokumentert los- og forlis-historie, er det i tillegg mindre sannsynlig at vraket skal stamme fra et ukjent fartøy. Skipsfunnet er uansett omfattet av kml § 14, og hele lokaliteten inkludert løse gjenstander er vernet som statens eiendom. På det forelagte kartmateriale ser ledningen ut til å komme i konflikt med denne lokaliteten.

Figur 12 Ansamling av gul tegl og vingetegl, som sannsynligvis stammer fra forliset av Pelikanen i 1697. Foto: Frode Kvalø, NMM.

Figur 13 Hudbord, garnering og spant, sannsynligvis del av skroget til Pelikanen som forliste i 1697. Foto: Frode Kvalø, NMM.

Ballastrøys, NMM funnr. 10180077, Askeladden id. 232349

På skrånende skjellsandbunn mellom 18 og 21m: Et stort, men relativt klart avgrenset felt med grå grus, som dannet en svak forhøyning. Inneholdt både flintknoller og kalksteiner opp til nevestørrelse. Prøve ble tatt med og er magasinert ved NMM (Figur 14).

Figur 14 Innsamlet prøvemateriale fra ballastansamling NMM funnr. 10180077. Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

Ballastrøys, NMM funnr. 10180078, Askeladden id. 232355

På skrånende skjellsandbunn: Konsentrasjon av flintknoller i nevestørrelse innenfor et begrenset område på 5-10m diameter. Kun spredt i plan på sjøbunnens overflate, ikke røys.

Ballastrøys, NMM funnr. 10180079, Askeladden id. 232357

På skrånende skjellsandbunn, noen meter fra bratt berg på nordsiden (inn mot Monsøya): Avgrenset samling flintknoller i nevestørrelse. Røysa er ca. 5m i diameter, men stakk minimalt opp fra sjøbunnen.

Ballastrøys, NMM funnr. 10180080, Askeladden id. 232360

På skrånende skjellsandbunn: Flintknoller i nevestørrelse, teglstein, keramiske flis av eldre type (lik f.eks. Flisevraket, NMM funnr. 10320008, datert 1500-tall) og etter-reformatorisk keramikk, samt kraftig takstein. Funnene ligger samlet innenfor et begrenset område og tolkes derfor som

ballastmasser. Konsentrasjonen/ballastrøysa er mellom 5 og 10m i diameter, men bygger ikke opp fra sjøbunnen.

Figur 15 Eksempler på funn i ballastrøys NMM funnr. 10180080. Fragment av keramisk flis til venstre. Til høyre: Flintknoll. Foto: Elling Utrvik Wammer, NMM.

Ballastrøys, NMM funnr. 10180081, Askeladden id. 232361

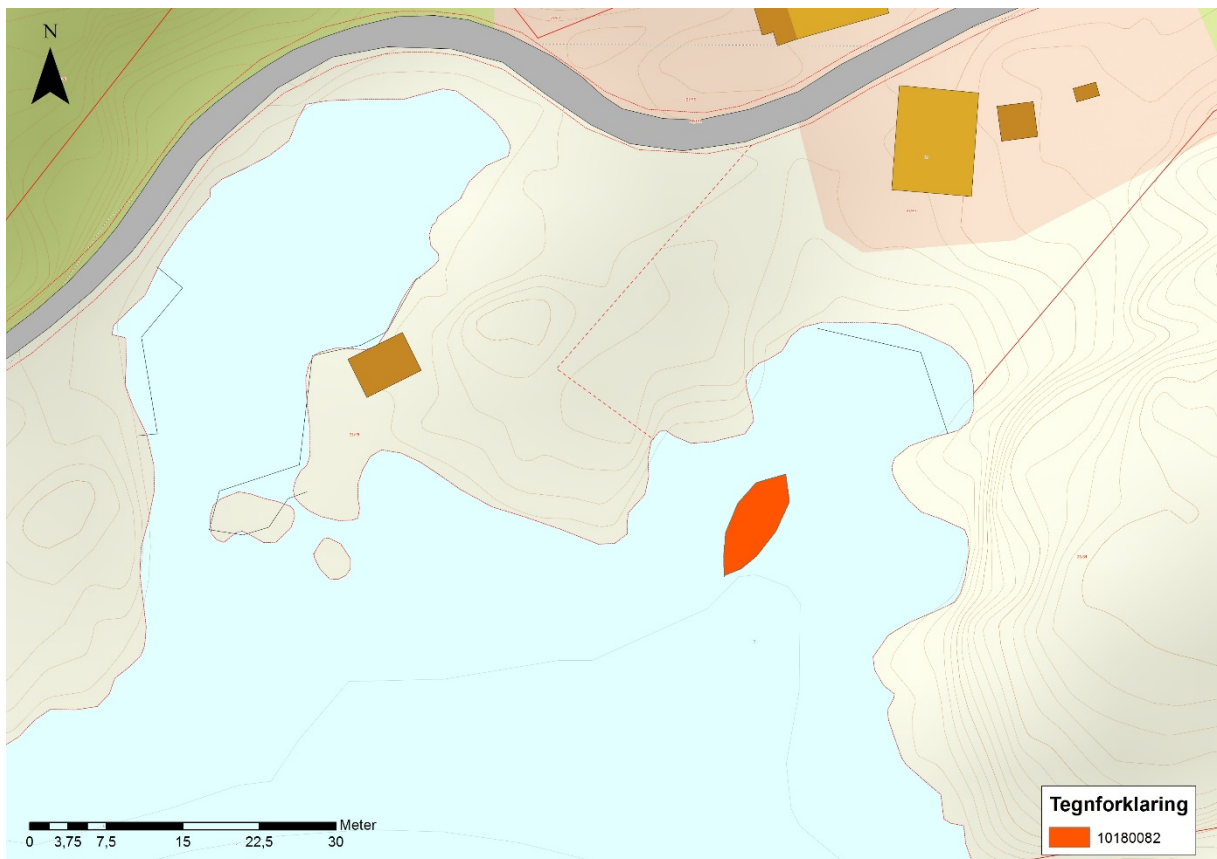
På hyller mellom bergkoller, funn av konsentrasjon av kalksteins-fragmenter, som framsto som dumpet fra overflaten. Antakelig ballastmasser. Funnområdet er ikke endelig avgrenset, siden terrenget skråner bratt ned mot 30m og mer. Prøve ble tatt med og er magasinert ved NMM.

Røys, usikker forklaring NMM funnr. 10180082, Askeladden id. 232363

I en bukt som lokalt kalles Ramshola ble det registrert en ca. 10m lang, 4-5m bred og opp mot 2m høy røys av stein (Figur 16). Røysa er klart avgrenset med skjellsand på sidene. Røysa var smal i hver kortende, og hadde tilnærmet skipsfasong. Røysa lå orientert omtrent SV-NØ, dvs. pekende inn i nevnte bukt (Figur 17). Dybde på sjøbunnen omkring røysa var mellom 4 og 6,5 m. Stein størrelsen var for det meste relativt homogen, med steiner på ca. 20cm i diameter. På toppen av røysa i den søndre enden og langs østsiden lå det imidlertid flere større steinblokker, målt til 70cm største lengde. Det ble sondet med jordbor og børstet i sanden langs kanten av røysa uten at det ble funnet treverk.

Figur 16 Steinrøys i Ramsbola, NMM funnr. 10180082, sett mot sør. Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

Figur 17 Kart som viser posisjon og avgrensning av steinrøys i Ramsbola, NMM funnr. 10180082. Kart: Elling Utvik Wammer, NMM.

Figur 18 Sørlig ende av steinrøys i Ramsbola, NMM funnr. 10180082, sett mot øst. Her kan man se enkelte større steinblokker liggende på og i kanten av røysa. Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

Røysa har flere karaktertrekk som gjør at den kan tolkes som en ballastrøys: Først og fremst den relativt homogene størrelsen på steinene og røysas klare avgrensning på sjøbunnen. Skipsfasongen kan indikere at ballastrøysa representerer restene av et nedsunken fartøy, hvor alt av treverk er brutt ned. På den annen side kan tilstedeværelsen av enkelte store, kantete steiner på røysa, peke mot en annen forklaring, for eksempel dumping av steinmasser i forbindelse med bygging/sprengning på land. Under rapportarbeidet ble det foretatt telefonintervju med lokal kjentmann Øyvind Andersen, samt forfatter av flere historiske bøker om Ny-Hellesunds historie og kulturlandskap, Jan G. Langfeldt. Ingen av disse kunne gi svar på hva denne røysa er. Andersen (født 1942) husker at røysa lå der i hans barndom, altså er den eldre enn 1950. Langfeldt forklarte at veggen på Monsøya ble bygget senere enn 1950, altså er det lite trolig en sammenheng her.

Inntil det foreligger flere undersøkelser eller kildegransking er det ikke mulig å si med sikkerhet hva denne røysa representerer eller hvor gammel den er. Høyst sannsynlig er den ikke naturlig, men skapt av mennesker, og det er sannsynlig at røysa er omfattet av Kulturminnelovens § 14, enten som ballastdumping eller skipsvrak.

Havnemateriale, NMM funnr. 10180083

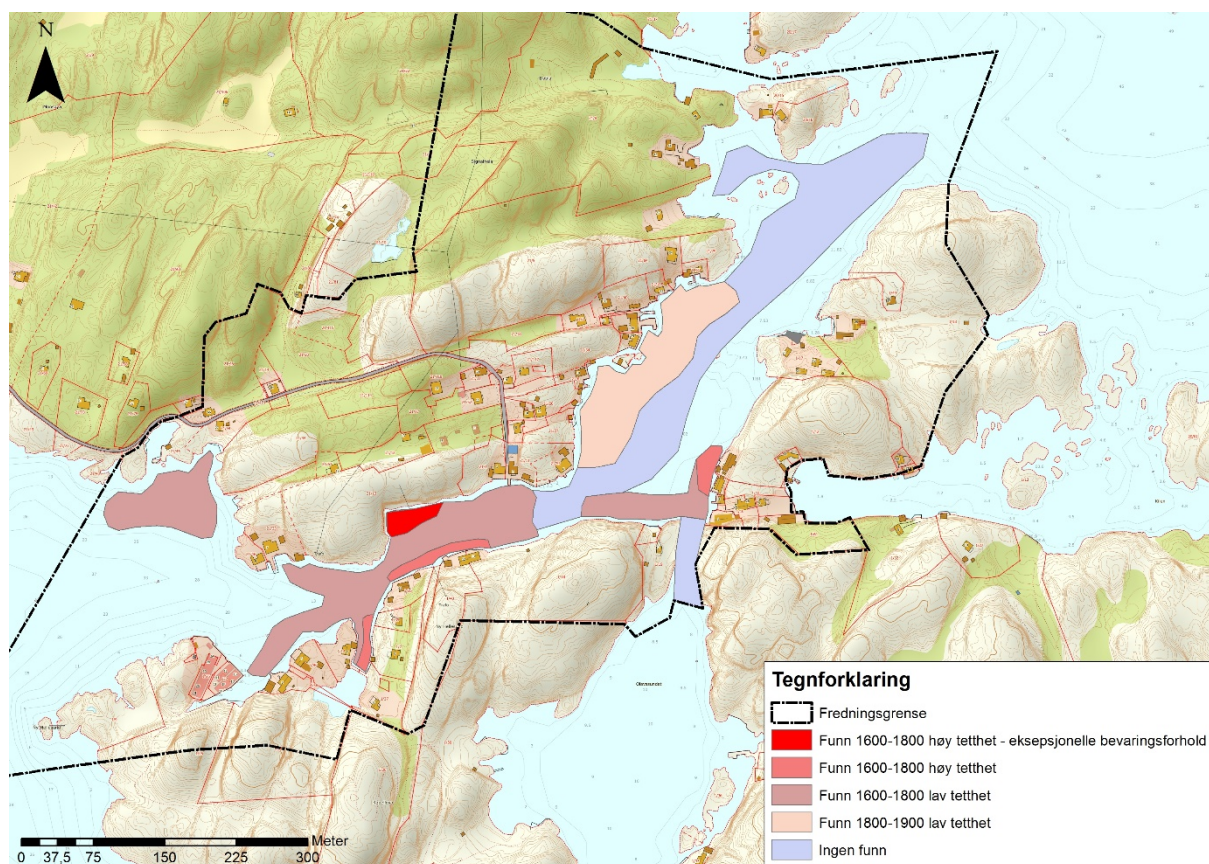
Under dykking i Vragevika, på østsiden av Monsøya, ble det på mellom 20 og 30m dyp funnet enkelte løse gjenstander av eldre dato; krittpestilk, keramikk, bl.a. «Mullet»-flaske med mer. Ingen av gjenstandene kunne med sikkerhet sies å være eldre enn 1800. Vragevika (Wrageviig) avmerkes og beskrives i Løwenørns seilingsbeskrivelse fra ca. 1800 som stoppe- og ankringsplass

(Sørensen 2011:16 og 35, jf. Figur 3 nr. 56). Funntettheten er svært lav, og bunnen er så hard at det er liten mulighet for omfangsrike kulturlag.

Delområde Ny-Hellesund - Funnmengde og konfliktvurdering med sjøavsatte kulturlag og havnemateriale innenfor fredningsgrensen til Ny-Hellesund kulturmiljø

På bakgrunn av søksdykkingen innenfor fredningsgrensen til Ny-Hellesund kulturmiljø ble det laget en oversikt over synlige kulturhistoriske gjenstander på sjøbunnsoverflaten (Figur 19). Kartet nedenfor oppsummerer observasjonene fra dykkerne. Sjøbunnen er delt inn i områder etter funnmengde. Forklaring til soneinndelingen følger under kartet (Tabell 3). Det er viktig å presisere at under registreringsarbeidet er det kun visuelle metoder som er anvendt. Vi har ikke gravd prøvestikk eller sjakter ned i sjøbunnen, og kartet sier derfor ikke hvilke kulturhistoriske verdier (gjenstandstetthet/forekomst av kulturlag) som skjuler seg i bunnmassene. Årsaken er at registreringen ble tilpasset tiltakets karakter; den omsøkte sjøledningen skal kun legges på bunnoverflaten, og ikke graves/spyles ned.

Ledningstraseen er stort sett lagt midt i sundet, og unngår derfor de mest sårbare og viktige områdene. Unntaket er tre steder hvor stikkledninger til land krysser områder med stor tetthet av gjenstander fra 1600-1800. På to av disse stedene er imidlertid sjøbunnen hard og steinete og preget av moderne forstyrrelser (jf. Vurdering i Tabell 2).

Figur 19 Kart som oppsummerer observasjoner av gjenstandstetthet, inndelt i soner. Kartet viser samtidig hvilke områder som ble dekket av visuelt søk med dykker inne i fredningsområdet. Kart: Elling Utvik Wammer, NMM.

Tabell 3 Forklaring til soneinndeling (jf. Figur 19).

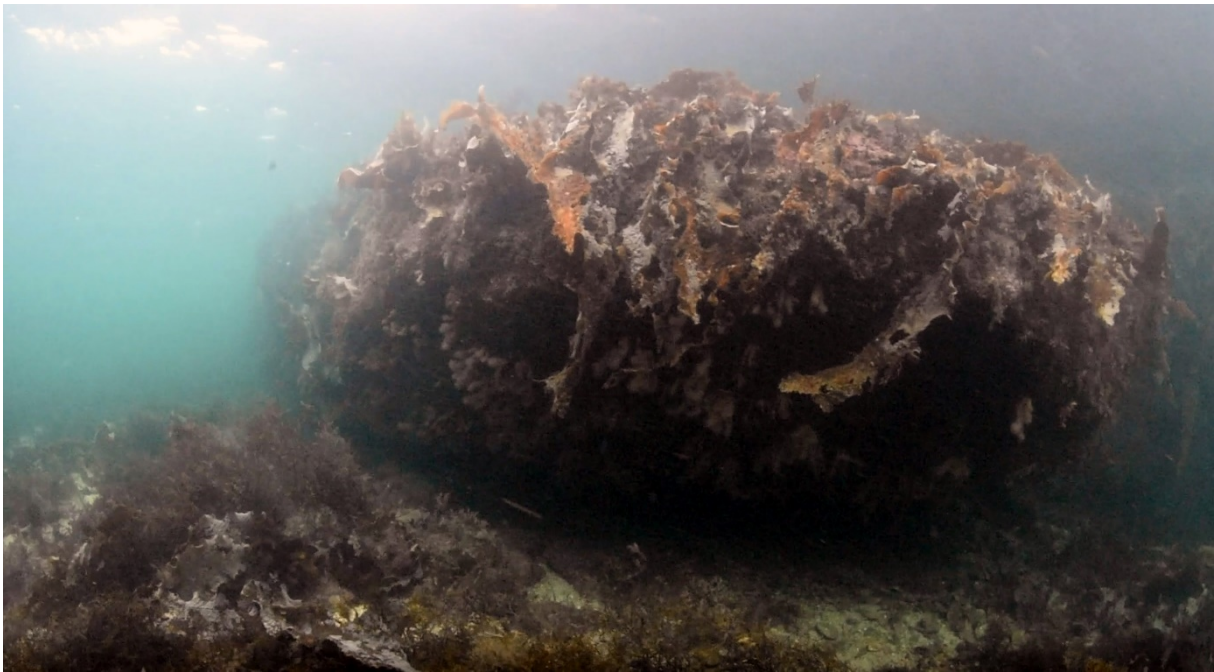
Funn 1600-1800 høy tetthet - eksepsjonelle bevaringsforhold	Gjelder områder med kulturhistorisk gjenstandsmateriale eldre enn ca. 1800, inkludert osteologisk materiale (bein, kjever og annet slakteavfall o.l.), hoggeflis med mer. Bunnmassene har høyt organisk innhold og gode bevaringsforhold. Særlig høy kildeverdi (Figur 20). Askeladden-registreres.
Funn 1600-1800 høy tetthet	Gjelder områder med kulturhistorisk gjenstandsmateriale eldre enn ca. 1800, med tetthet av gjenstander på > 1funn per m ² . Faste bunnmasser og begrensede bevaringsforhold for organisk materiale. Askeladden-registreres.
Funn 1600-1800 lav tetthet	Gjelder områder med kulturhistorisk gjenstandsmateriale eldre enn ca. 1800, med tetthet av gjenstander på < 1funn per m ² , for det meste enda mindre. Askeladden-registreres ikke.
Funn 1800-1900 lav tetthet	Gjelder områder med kulturhistorisk gjenstandsmateriale som hovedsakelig dateres til 1800-tallet, med tetthet av gjenstander på < 1funn per m ² , for det meste enda mindre. Askeladden-registreres ikke.
Ingen funn	Gjelder områder med ingen eller svært få gjenstander. Gjenstander fra 1900-tallet opptrer. Askeladden-registreres ikke.

Figur 20 Eksempelbilder fra kulturlag-området i Gausbola, Ny-Hellesund. Sjøbunnen består av tykke organiske lag og et rikt gjenstandsmateriale fra havnas historie. Krukken nede t.v. er trolig av tysk Siegburg-type, som dateres til 1500-tall (Hilde Vangstad, pers med.). Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

Delområde Ny-Hellesund – automatisk fredet tradisjonslokalitet Olavssundet

I tillegg til søk etter havnemateriale i Ny-Hellesund ble det dykket gjennom Olavssundet, innløpet til Ny-Hellesund fra sør. Her er det registrert en automatisk fredet lokalitet i Askeladden (id. 96015)⁴, som også omfatter sjøområdet. En sentral del av tradisjonen rundt Olavssundet omhandler undervannsskjæret Gygra, som skal representere «trollkjerringen» i Olavslegendene. I sundet ble det observert to større steinblokker, begge liggende i sundets østside (Figur 21). Det er grunn til å tro at det er disse blokkene som utgjør kulturminnet Gygra, og de bør derfor unngås om ledningen skal legges gjennom sundet. Om ledningen legges i vestre del av sundet unngår man å skjemme dette spesielle kulturminnet.

Figur 21 Den sørligste av to større steinblokker under vann i Olavssundet. Sannsynligvis er dette det skjæret som omtales i de middelalderiske mytene som Gygra. Bilde tatt mot nord. Foto: Elling Utvik Wammer, NMM.

⁴ Beskrivelsen i Askeladden er som følger: *Smalt sund mellom Kapelløya og Helgøya i Ny-Hellesund. Midt i sundet undervannsskjæret Gygra, og i fjellsiden på Kapelløya et "ansikt" (naturformasjon) og kongemonogrammer. Olavsundet i Ny-Hellesund er i senmiddelalderiske Olavslegender og i yngre tradisjonsoppskrifter knyttet til sagnet om Olavs kappseilas (til Trondheim/København) med broren Harald. Olavsundet er omtalt i senmiddelalderiske Olavslegender, eldst av dem er Ribelegenden fra 1460. Jfr. også sporene etter Olavskapellet og Olavskilden på Kapelløya, samt Hellevardene på Helgøya. I Olavslegenden fra Ribe heter det: "Da de hadde seilt en stund, så han et stort land tegne seg. Styrmannen var redd dette var farlig. Olav befalte da styrmannen at han styrte skipet rett mot dette landet og øy og ikke være redd for noe. Styrmannen sa, at hvis jeg gjør dette, kommer vi alle til å omkomme og jeg blir skyldig. Olav sa, bare gjør som jeg sier. Han lød kongens påbud og styrte rett mot landet. Og plutselig delte landet seg og det var åpent vann og som kalles av alle helt ned til vår tid "Det Hyllets Sundt". Åpnet vann etterlot de bak seg." I en plattysk versjon av legenden, utgitt i 1492, heter det: "Ved det store berg som kaldtes "Sundets" som ligger mellom Norge og Danmark. "Han gjorde sin bønn til Gud og berget delte seg". "Olav ville seile til Trondheim. Han ba styrmannen seile over fjellet. Han sender bud til velgerne for å få vite om de vil ha ham eller hans bror til konge. Nordmennene svarer at de vil ha den til konge som kommer først frem. Broren utstyrer seg med nye, flotte skip. Olav seiler bare med et lite skip. Fjellene skiller seg og Olav seiler rett frem og kommer frem en måned tidligere." Om kampen med trollene i denne sammenheng, heter det i en oppskrift fra Søgne: "Du Olav med ditt røde skjegg du river ned vår kjellervegg! Til straff derfor du vite må Ditt ansikt skal i fjellet stå!" Hvortil Olav svarte: "Ditt utskudd! Bli til stein!" Trollkjerringa ble til stein og kjennes i dag som undervannsskjæret Gygra, som hindret Olavs fiender å følge ham, og som fremdeles er et hinder for båttrafikken gjennom sundet.*

Konklusjon

I forbindelse med den den marinarknologiske feltundersøkelsen i Ny-Hellesund ble flere tidligere kjente skipsfunn kontrollregistrert. De som ble gjenfunnet ble avgrenset med mindre enn 5m nøyaktighet, slik at ledningen kan plasseres i trygg avstand fra disse. I tillegg til kjente funn ble sju nye kulturminnelokaliteter registrert i eller tett inntil ledningstraseen. Også forholdet til den marine delen av tradisjonslokaliteten Olavssundet ble avklart. Kulturminner under vann som må unngås framgår av kartet under (Figur 22).

Havneområdet Ny-Hellesund inneholder samlet sett et betydelig antall gjenstander og sjøavsatte kulturlag som inngår i vernet av Ny-Hellesund kulturmiljø. Under registreringen ble det lagt vekt på å få en oversikt over omfanget av disse marine kulturminneverdiene, og vurdere om de var truet av det omsøkte tiltaket. Fredningen av Ny-Hellesund innebærer dessuten i prinsippet ingen endring i vernestatus for skipsfunn (inkludert last og andre gjenstander fra skip), og Kulturminnelovens § 14 gjelder uinnskrenket også innenfor det fredete kulturmiljøet Ny-Hellesund.

I havneområdet er det imidlertid stor variasjon i tettheten av funn og kulturlaget er ikke sammenhengende. I tillegg er sjøbunnen over store områder hard og preget av moderne forstyrrelser. NMM har derfor kun valgt å opprette et eget Askeladden-ID for de funnrrike havneområdene i Ny-Hellesund⁵ (jf. Figur 22). Så lenge disse unngås er det ikke nødvendig å søke dispensasjon fra Kulturminnelovens § 14 2. ledd, 2. punktum for legging av sjøledningen på bunnen. I de øvrige delene av havnebassenget er NMMs vurdering at ledningen ikke vil skade eller skjemme kulturminner i vesentlig grad. Det bør derfor gis dispensasjon fra kulturmiljøfredningen for tiltaket.

⁵ Askeladden ID. 232535, 232536, 232538 og 232540.

Figur 22 Kart over marine kulturminner som befinner seg i nærheten av omsøkt ledningstrasé og som må unngås. Kartet omfatter ikke kulturminner som befinner seg utenfor tiltaksområdet, og det er registrert flere marine kulturminner i Ny-Hellesund enn hva som framgår av dette kartet. Kart: Elling Utvik Wammer, NMM.

Avslutningsvis kan det trekkes fram at årets undersøkelser er den første arkeologiske registreringen som gir et totaloverblikk over den marine kulturminnebestanden i uthavna Ny-Hellesund. Undersøkelsen er derfor et viktig bidrag til kunnskapen om havnas kulturhistorie.

Litteratur

Langfeldt, Jan G. 2008: *De gamle fortøyningsfestene i Ny-Hellesund og fortøyningsmetodenes historie*. Vest-Agder fylkeskommune, Regionalavdelingen.

Langfeldt, Jan G. 2015: *Skipsforlis og –havariet gjennom 500 år i Søgne skjærgård*. Vestagdermuseet.

Johannessen, Jørgen 2010: *2008317 Kapelloya. Rapport arkeologiske undersøkelser. Arkeologiske undersøkelser under vann - miljømudring på Kapelloya i Søgne kommune, Vest-Agder*. Norsk Maritimt Museum, Oslo (arkiv)

Nævestad, Dag 2009: *Fredningsforslag Ny Hellesund. Notat*. Norsk Maritimt Museum, Oslo. (Brev, NMM arkiv)

Sørensen, Bjarne Tresnes 1983: Ny-Hellesund, en uthavn i Vest-Agder. Fylkeskonservatoren i Vest-Agder.⁶

Sørensen, Bjarne Tresnes 2011: *Historiske seilskipshavner i Vest-Agder. En oversikt utarbeidet på grunnlag av Paul Løvenørns* Oplysende Beretninger for de Søefarende til specielle Kaarter over den Norske Kyst. Utgitt av Det Kongelige Søe-Kaarte Archiv i København i 1800.

Wammer, Elling Utvik 2017: *Arkeologisk registrering under vann. Planarbeid Skarpøya nord, Søgne kommune*. Norsk Maritimt Museum - Arkeologisk rapport nr. 2017:13⁷.

Oversikt vedlegg

Vedlegg 1 Kartlagte områder med sonar

⁶ Tilgjengelig digitalt på Nasjonalbiblioteket:

<https://www.nb.no/items/b7cce6c935198142784298b525edc100?page=0&searchText=sorensen+hellesund>

⁷ Tilgjengelig digitalt på:

https://www.academia.edu/35132691/Arkeologisk_registrering_under_vann._Planarbeid_Skarp%C3%B8ya_nord_S%C3%B8gne_kommune._Norsk_Maritimt_Museum_-_Arkeologisk_rapport_nr._2017_13

NORSK
MARITIMT MUSEUM